

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ НІМЕЧЧИНИ

У статті відзначається особлива роль національно-культурних чинників в процесі формування фразеологічного складу німецької мови протягом VIII-XVII століть; визначаються універсальні чинники, загальні для становлення фразеологізмів різних етапів розвитку, і специфічні, які залежать від рис німецької мови й особливих умов її історичного існування.

Постановка проблеми. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає багато чинників: історичний шлях народу, соціальні, економічні, природні умови та ін. При цьому національна культура повинна розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні прошарки, і внесок у неї різних верств населення протягом тривалого історичного розвитку, і вплив культури інших народів. Як основний компонент духовної культури, мова є необхідним засобом і умовою формування й еволюції інших компонентів культури. Дослідження фразеологічного вираження картини світу давньоверхньонімецького (двн.), середньоверхньонімецького (свн.) і ранньонововерхньонімецького періодів нерозривно пов'язане із з'ясуванням особливостей морального, соціально-історичного й духовно-культурного досвіду носіїв двн., свн. і рнвн. мов як найважливішого екстралінгвального фрагмента дійсності, який по-своєму відображається в цілісній мовній картині світу кожного народу. Адекватність у систематичному описі досягається лише на основі визначення універсальних чинників, загальних для формування фразеологічного складу двн., свн. і рнвн. періодів, і специфічних, які залежать від рис конкретної мови й особливих умов її історичного існування.

Аналіз актуальних досліджень. У цьому зв'язку цікавими є, на нашу думку, аспекти дослідження міжкультурної комунікації, розроблені Ф.С.

Бацевичем, тому що вони охоплюють не тільки різноманіття засобів мовного коду, а й комплекс проблем, пов'язаних з етнічними, соціальними, культурними, психологічними чинниками, тобто виявом усіх сторін фізичного й духовного життя етносу [1, 253]. З огляду на це виникає думка про необхідність встановлення на їхньому підґрунті чинників, що вплинули на процес формування фразеологічного складу німецької мови VIII-XVII століть.

Оскільки у роботі ми маємо справу з фразеологічною системою дивн., свн. і ривн. періодів, саме цей підхід дозволяє дістати необхідну інформацію з історичного мовного матеріалу, тлумачити тексти історично віддалених епох і відкривати нові способи систематизації мовних одиниць у їхній історичній динаміці. Найважливішими аспектами й одночасно об'єктами дослідження фразеологічного складу німецької мови VIII-XVII століть є: 1) аспекти, пов'язані з культурною традицією: типи світогляду; звичаї, обряди; побут; вірування; духовне життя, наука, мистецтво; 2) аспекти, пов'язані з соціальними чинниками: особливості суспільного устрою; соціальні норми, цінності; соціально значущі риси особистості; професійна діяльність; орієнтація людини в часі й просторі; 3) аспекти, пов'язані з етнопсихологією: результати освоєння людиною психічного світу; емоційні стани; риси характеру; 4) аспекти, пов'язані зі специфікою тезаурусної організації культурно-мовної спільноти: система традиційних образів, порівнянь; символічне вживання певних денотатів; 5) аспекти, які визначаються специфікою мови певної культурно-мовної спільноти: система стереотипів; система символів, еталонів, образів; етикетні форми.

Мета статті – визначення позамовних чинників впливу на становлення фразеологічних одиниць німецької мови.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб зрозуміти поведінку, культуру, а отже, й мову середньовічної людини, необхідно спробувати відтворити уявлення й цінності, властиві їй, виявити її звички свідомості, те, як вона оцінює дійсність, особливість її бачення світу.

Одним словом, покладатися на ту модель світу, що склалася в конкретному історичному суспільстві. Середньовіччя – період історії від 5 століття (руйнування Римської імперії і Велике переселення народів) до епохи Відродження та Реформації (кінець 15 століття – початок 16 століття). Відповідно, виділяють і основні періоди: раннє середньовіччя (кінець V ст. – середина XI ст.); зріле середньовіччя (XI-XIII ст.); пізнє середньовіччя (XIV-XVI ст.).

Соціально-економічний лад середньовіччя в Німеччині схематично можна змалювати таким чином. Основою ранньофеодальної монархії Карла Великого (до середини IX ст.), в межах якої відбувався процес формування німецької народності, було сільське господарство. Спочатку всі землі належали королю. Він розподіляв їх між своїми васалами – феодалами (феод – назва наділу), які служили в його війську. Феодали, в свою чергу, наділяли землею селян, що виконували повинності (панщина, оброк). Встановлювалися складні взаємовідносини між кріпосними селянами і панами, а також всередині класу феодалів (принцип „васал мого васала – не мій васал”). Права й обов’язки васала відображено в усталених словосполученнях: васал повинен принести клятву (*eit geben, eid tuon, eit nemen*) [3, 37]; бути вірним господарю (*triuwe geben, triuwe gewinnen, ze triuwe komen, in triuwen stân, triuwe tragen, ûf die triuwe nemen*) [3, 231].

Кожний феодал хотів розширити свої володіння, війни велися практично безперервно. У результаті королівська влада втрачала свої позиції, що призвело до роздрібненості. Селяни, яких пригноблювали, не припиняли боротьби в різних формах – від втечі в міста до великих селянських воєнних дій і повстань. Виникають самостійні міські комуни, вони стають опорою королівської влади. З’являється новий клас – міська буржуазія (слово „буржуа” утворене від німецького *Burg* – фортеця, місто).

Для середньовічної культури характерні дві ключові відмітні ознаки: соціальна роздробленість і панівна роль релігії та церкви. Середньовічне суспільство складалося з безлічі соціальних прошарків. Людина за

народженням належала до одного з них і практично не мала можливості змінити своє соціальне становище. З кожним таким станом були пов'язані своє коло політичних і майнових прав і обов'язків, наявність привілеїв або їх відсутність, специфічний уклад життя, навіть характер одягу. Існувала сувора станова ієрархія: два вищі стани (духовенство, феодала – землевласники), потім купецтво: *kaufmannschafft treiben*; ремісники: *das handwerk treiben*; *das handwerk tun*; *ein handwerk lernen*; селяни: *dorfvolk*, *ackerman*, *eigenman*. Досліджувані фразеологізми можна розподілити на ті, що використовувалися для іменування членів суспільства незалежно від їхнього соціального стану або окремих класів: *arm und reich*; *bürger und bawern*; *von edlem blut geboren sein* (так зверталися один до одного в листах герцоги).

Лицарська культура розвивається в феодалному середовищі. Нечисленну еліту феодалного класу утворювали найбільші землевласники – носії гучних титулів. Ці найбільш родовиті і благородні лицарі були на чолі своїх дружин, часом справжніх армій. Лицарі рангом нижче служили в цих дружинах зі своїми загонами, які з'являлись на перший поклик пана. На нижніх рівнях лицарської ієрархії знаходилися безземельні лицарі (*edelarm* „von Geburt und Gesinnung edel, aber dabei arm”). Багато з них мандрували, примикаючи до загонів тих або інших ватажків, стаючи найманцями, а нерідко і просто промишляли розбоєм. Це знайшло відображення у фразеологічних одиницях (ФО): *mit kriegem und rauben*; *mit mord und brant*; *ein großen raub nemen / bringen*.

Ідеальний лицар зобов'язаний володіти безліччю достоїнств. Він також сильний і хоробрий (*stark*, *eilend*), але має нові достоїнствами. Це – його духовні якості (*staete*, *die muot*, *güete*, що є також християнськими чеснотами); суспільно-цінні якості (*triuwe*, *mute*, *mâze*, *höverscheit*); вірність і служіння церкві (*frum*). Він повинен був бути зовні красивий і привабливий. Тому спеціальна увага приділялася поставі, одягу, прикрасам. Наприклад, про приналежність до лицарського класу свідчать ФО: *zu dem schilt geboren*

sein; mit dem schielt und helm sterben. Свою доблесть треба було весь час підтверджувати, і багато які лицарі знаходилися в постійному пошуку можливостей для цього. Організовувалися спеціальні лицарські турніри. У XI-XIII ст. виробилися правила лицарських поєдинків. В епоху розквіту лицарства *streit, zwiung, schlacht und stois* слугували назвами видів лицарських боїв на турнірах, згодом багато з них були поширені на іменування будь-яких воєнних дій.

Більшість населення середньовічної Європи складали селяни. Проте культуру феодалів, яких називали *adalkunni, edilesman, edilesfrouwa, adelriche*, буквально пронизує презирство до представників нижчого класу (*arme knehte* „Leibeigene”). Народна селянська культура послужила одним із найважливіших джерел прогресу середньовічної культури, який почався в XI ст. і вплинув на становлення міської культури. У XI ст. в Європі відбувається швидке зростання міст. Їх населення складалося з найрішучіших та найбунтівніших елементів суспільства: в міста втікали кріпаки, змінювали стиль життя деякі феодали, які особливо збідніли. Нові види занять – торгівля (*etw. zu pfennig machen, etw. umbs gelts willen tun, beczalunge tun*), ремесло (*das handwerk treiben; das handwerk tun*) – вимагали активності, обачності, породжували раціоналістичний підхід до життя. Городяни об'єднувалися в комуни (*eyn bruderschaft stiften, jmdn. in die bruderschaft nemen*), що мали органи самоврядування. Вони й очолювали боротьбу за звільнення від феодала або монастиря, на землях яких стояло місто. Ця боротьба вимагала героїчних зусиль і тривала досить довго, але увінчалася в результаті успіхом. Міста стали опорою королівської влади внаслідок утворення централізованих національних держав.

Важливим елементом підйому культури в XI-XIII ст. було розширення освіченості, поширення її за межі духовенства. Організація міського життя диктувала потребу в освічених людях (*buohlist habên*). Збільшується кількість шкіл, з'являються міські, єпископальні, а також приватні школи. Поступово виникає їхня спеціалізація.

Якісно новий етап в розвитку системи освіти виникнення вищих учбових закладів. У XII-XIII ст. виникають університети (від латинського *universum* – загальність, сукупність). Викладачі об'єднувалися в особливі організації – факультети. Учні – студенти (від латинського *studere* – старанно займатися) – слухали й записували лекції, брали участь в дискусіях.

Важливим періодом у розвитку німецької культури було Відродження. Він триває від останньої третини XIII століття до кінця XVI століття. Культура Відродження – це культура ранньобуржуазного суспільства, на формування якої значний вплив справила практика послідовного розвитку економіки середньовічних міст-держав, завдяки чому вже у XII-XV століттях відбувся перехід від середньовічних форм торгівлі й ремесел до ранньокапіталістичних форм організації життя.

Особливої уваги під час розгляду культурно-історичних процесів доби Відродження заслуговує позиція церкви, роль і значення якої порівняно із середньовіччям зменшилися, а сфера впливу почала поступово звужуватися. Гуманістична ідеологія Відродження руйнувала в Німеччині монополію католицької церкви й стимулювала появу ересі – складного феномена духовного життя Західної Європи в XI-XV століттях. Ересь – точка зору, яка спростовує релігійний догмат і є виявом „вільного розуму” щодо визначення й тлумачення релігійних настанов. У XI-XIII століттях поширилися так звані „бюргерські” ересі, ідеологія яких була відображенням соціального протесту нових, антифеодальних сил. „Бюргерські” ересі відбивають карнавальне світовідчуття, пов'язане з поняттям „перевернутий світ” (чорт – символ „перевертня”). Причина карнавальності – у специфіці епохи, для якої характерним є злам у свідомості людини, зумовлений переходом від догм середньовічного християнства до нового часу з його новими соціально-економічними відносинами. Правонаступником Донара – бога грому вважається німецький *Teufel*. Якщо на когось хотіли накликати неприємності, то вимовляли такі магічні слова: *Donners Blosken help!* У мові середньовіччя, як і в сучасній, є величезна кількість прокльонів.

Про людину, яка зробила божевільні вчинки, говорили, що в неї вселився чорт: *der teufel hat jmdn. besessen; der teufel fart in jmdn.; der teufel führt jmdn. hin, mit dem teufel eins sein, sich dem teufel ergeben*. Гуманісти часто звертаються до двох іпостасей людської природи: чеснот і вад: *im Narrenbrei stecken; etw. nach dem Buchstaben verstehen*.

Економічний і політичний занепад міст, зміна напрямку торговельних шляхів призводять до занепаду культури Відродження й початку нового періоду культури – Реформації. Реформація – назва широкого суспільно-політичного руху, який на початку XVI століття охопив майже всю Європу, відіграв велику роль у становленні буржуазно-демократичних суспільств і створенні засад нової європейської культури.

Відродження й Реформація міцно пов'язані між собою, адже про необхідність реформувати церкву висловлювалися ще мислителі XIV-XV століть. Спрямована проти католицької церкви, Реформація досягає апогею в XVI столітті, коли в багатьох країнах Європи відбувся перехід до протестантської церкви. Видатним ідеологом реформаційного руху був Мартін Лютер (1483-1546 рр.) – засновник німецького протестантизму. Мартін Лютер вважав помилковим визнання церкви як єдиного посередника між Богом і людьми, він виступав проти зовнішньої обрядовості католицької церкви. Лютер різко критикував аморалізм тодішньої церкви, обстоював тезу про внутрішню релігійну свободу людини. Наприклад, виникнення прислів'я *Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang* приписується Мартіну Лютеру [4, 77]. Зі становленням протестантизму пов'язане й становлення нової етики, яка серед гуманітарних наук набуває особливого значення. В основі протестантської етики – повага до праці, життєвий аскетизм, акуратність, доброчесність, моральність. Так, Мартін Лютер наводить в своїх „Tischreden” (1546 р.) шванк „Was anders ist des Schulzen Kuh!”, у якому йдеться про бідного й багатого селянина. Віл багатого селянина вбив корову бідного селянина. Проте багач, ні в чому не розібравшись, став вимагати від бідняка 11 гульденів за вола. Коли ж бідняк

назвав ціну власної корови (9 гульденів), у відповідь він почув: *Ja, Bauer! Das ist ganz was anders!* [4, 271-272].

Середньовічний образ світу починає руйнуватися вже в XV столітті, а в XVII столітті поступово окреслюється нова картина світу, у якій порядок віри поступається місцем порядку знання. У грандіозній картині середньовіччя, яка є наслідком наукової революції XVI–XVII ст., природа постає як гігантський механізм з власними законами, володарем якого є людина, оскільки вона наділена божественною душею. Так, у період розквіту середньовіччя, з одного боку, із посиленням соціальної диференціації в суспільстві, а також у контексті нових куртуазних відносин у німецькій літературі [2, 116] з'являється інтерес до людини як до особистості, а, отже, до її внутрішнього світу (душа, розум, інтелект) й емоційного життя (радість, горе, страждання, сум, біль, голод тощо). З іншого боку, також у зв'язку із зародженням і подальшим розквітом куртуазних відносин, відбувається переосмислення багатьох понять попередньої культурної епохи. Наприклад, поняття *êre* у двн. період уживалося насамперед у релігійній сфері: „шанування Бога, божественна велич” – *êre unde lîp*, у свн. період воно поширюється на суспільну й особисту сфери: суспільна значимість, визнання; внутрішня цінність: *êre unde guot; êre unde lop; êre unde prîs; êre unde ruom* [2, 118]. Поняття *nôt* споконвічно пов'язувалося з битвою або війною й мало значення „фізичне страждання, війна”: двн. *nôt habēn*, у свн. період відбувається розвиток значень цих слів, пов'язаних з правом – *nôtrēht* „Gerichtszwang”, із релігією – *nôtschranne* „gewaltsam enge Umschränkung”, із побутовими уявленнями – *hûsnôt* „was im Hause nötig ist”, щиросердечними переживаннями – *nôtklage* „Wehklage”. У рнвн. період компонент *Ehre* використовується в „приземленій” ситуації. Це свідчить про прояв народної сміхової культури в позначенні лестоців і підлесників (*Bei meiner Ehre!*). Особливо виразні такі контрасти на тлі класичного набору карнавальних образів XIV–XVII століть. Але ж ще два-три століття тому неможливо було б уявити собі *Ehre* у подібному контексті.

У рнвн. період усе відчутнішими стають прикмети нового часу: становлення нових економічних і соціальних відносин, що пов'язується з виникненням нового, III класу – буржуазії. Зміна способу життя, пов'язана із зародженням нових економічних відносин, визначила зміну напрямку думок, переоцінювання цінностей. Формуються нові орієнтири й моральні норми: прагнення торгівців до вигоди, готовність заради вигоди йти на ризик, економічна раціональність, мобільність, прагматична релігійність. Про це свідчать ФО: *kredit geweren, einen handel treiben, umbs gelts willen, jmds. gelt ligt zu gewinn und verlust, zu profyte komen.*

На порозі нового часу, коли відбувається поступовий перехід від пізнього середньовіччя до нових історичних, економічних і соціальних відносин, коли внаслідок цього втрачають свою актуальність, реальність багато явищ життя, у багатьох звичних словесних формулах спостерігається перехід від конкретного до переносного. У мовній свідомості вони сприймаються як образи, а не як реальна дійсність. Роль просвітителів, гуманістів, людей освіти, які знали свою мову у всіх її проявах, полягає в тому, що вони зібрали, зафіксували й залишили для наступних поколінь багато скарбів живої народної мови.

Висновки. На основі проведеного в роботі аналізу виявлено національно-культурні чинники, релевантні для становлення фразеологічної картини світу дvn., свн. і рнвн. періодів. Для дvn. періоду – це язичницькі уявлення, спільні для носіїв індоєвропейських мов, соціальні відносини, професійна діяльність, риси характеру, почуття. Актуальними символами цієї епохи є позначення частин тіла, одягу, природних явищ, тваринного світу, понять часу і простору, продуктів, чисел. На формування фразеологічного складу свн. періоду найбільш вплинули такі чинники: культурні традиції, ритуал, етикет, особливості спілкування, соціальна орієнтованість, професійна діяльність, психологічний стан людини, лицарська культура, художня література. Значимими символами в цей період стали частини тіла, одяг, природа, тварини. До вирішальних чинників,

релевантних для фразеотворення пізнього середньовіччя відносяться: німецька міфологія, давнє право й судочинство, селянські звичаї і селянське господарство, християнство, формування нових економічних відносин і деякі інші. Таким чином, можна встановити аспекти, які є універсальними при дослідженні становлення фразеологічної картини світу VIII-XVII століть. Вони є актуальними для кожного з досліджуваних періодів. До них відносяться міфологія, релігія, система стереотипів і символів, пов'язана з компонентами-соматизмами, позначеннями тварин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Бацевич Ф. С. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 с.
2. Рахманова Н. И. Фразеология в контексте средневековой этики / Н. И. Рахманова // Реализация междисциплинарной парадигмы в различных типах текста. – М., 2002. – Вып. 465. – С. 116-127.
3. Lexer M. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch* / Matthias Lexer. – Leipzig : S. Hirzel Verlag, 1974. – 504 S.
4. Röhrich L. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* : Digitale Bibliothek [Електронний ресурс] / Lutz Röhrich. – Berlin : Directmedia Publishing GmbH, 2000. – Bd. 42 (CD-ROM). – 7424 S. – Systemvoraussetzungen : PC ab 486 ; 16 Mb RAM ; CD-ROM Windows 95/98/ME/NT/2000.

Школяренко В.И. Национально-культурные факторы становления фразеологической картины мира средневековой Германии

В статье отмечается особая роль национально-культурных факторов в процессе формирования фразеологического состава немецкого языка в VIII-XVII веках; определяются универсальные факторы, общие для становления фразеологизмов разных этапов развития, и специфические, зависящие от черт немецкого языка и особенных условий его исторического существования.

Shkolyarenko V. National-cultural factors relevant for formation of phraseological world representation of Medieval Germany

The article is closely connected with the definition of peculiarities of moral, social-historical and spiritual-cultural experience of the speakers of Old High German (OHD), Middle High German (MHG) and Early High German (EHG) languages as one of the most important extralingual fragment of reality. The usage of this approach can give a complete picture of national-cultural peculiarities of phraseological system of German of VIII-XVII centuries. National-cultural factors relevant for formation of phraseological world representation of OHD, MHD, EHD periods have been determined.